

Можливості і закономірності психологічної профілактики та корекції агресивної поведінки неповнолітніх

У статті висвітлено закономірності психологічної профілактики агресивної поведінки неповнолітніх. Розглянуто основні напрями і принципи психокорекційної роботи. Проаналізовано специфіку формування у неповнолітніх конструктивних поведінкових реакцій у проблемних ситуаціях та усвідомлення власного емоційного світу, а також почуттів інших людей; розвитку емпатії. Запропоновано програму корекції агресивної поведінки неповнолітніх.

Ключові слова: агресивна поведінка, психологічна профілактика, корекція, тренінг.

В статье освещены закономерности психологической профилактики агрессивного поведения несовершеннолетних. Рассмотрены основные направления и принципы психокоррекционной работы. Проанализирована специфика формирования у подростков конструктивных поведенческих реакций в проблемных ситуациях и осознания собственного эмоционального мира, а также чувств других людей; развития эмпатии. Предложена программа коррекции агрессивного поведения несовершеннолетних.

Ключевые слова: агрессивное поведение, психологическая профилактика, коррекция, тренинг.

Розв'язання проблеми профілактики агресивної поведінки неповнолітніх потребує радикальних соціально-економічних перетворень й оздоровлення загальної морально-освітньої атмосфери, оскільки агресивна поведінка названої категорії осіб є віддзеркаленням суспільної дійсності сьогодення. Особливого значення набуває профілактика агресивної поведінки неповнолітніх у ракурсі запобігання і протидії злочинності неповнолітніх – даний напрям внутрішньої політики сучасної України набуває статусу одного з найбільш пріоритетних.

Програму профілактики доцільно реалізовувати у двох формах: ранній та безпосередній. Рання розрахована на виявлення неповнолітніх із сукупністю особистісних якостей, що створюють передумови для формування агресивних патернів поведінки, тобто потенційних агресорів; безпосередня – стосується неповнолітніх, що вже вчиняли агресивні акти. При цьому своєчасна ко-

реакція агресивних проявів поведінки неповнолітніх є способом зниження динаміки розвитку й ескалації агресії.

Під психологічною профілактично-корекційною роботою, на думку О.С.Можайкіної, розуміють форму психолого-педагогічної діяльності щодо виправлення особливостей психічного розвитку, які не відповідають гіпотетичній оптимальній моделі, нормі або віковому орієнтиру [1].

Основним змістом профілактично-корекційної роботи Л.С.Виготський визначає створення зони найближчого розвитку особистості і діяльності підлітка. При цьому, корекція повинна плануватись як процес цілеспрямованого формування психологічних новоутворень, що є характерними для підліткового віку. Специфікою корекції психічного розвитку неповнолітнього є активно формуюча функція, що передбачає активний вплив на генезис і становлення психологічних новоутворень [2].

В якості цілей системи профілактики агресивної поведінки неповнолітніх Р.І.Благута визначає: сприяння оптимізації умов життя і виховання неповнолітніх; охороні їх особистих і майнових прав; соціальну допомогу родинам, що відчують труднощі в утриманні і вихованні дітей; соціальну допомогу неповнолітнім із груп підвищеного ризику; соціальну, педагогічну, психологічну, медичну опіку неповнолітніх; реадaptaцію і ресоціалізацію неповнолітніх, що втратили належний статус; соціальну допомогу неповнолітнім із сімей засуджених, наркоманів, алкоголіків [3].

На думку Г.Е.Бреслава, психологічна корекція агресивної поведінки – це метод комплексного психологічного впливу на неповнолітнього з метою зміни його поведінки, цінностей, життєвих настанов, поглядів на життя, а також задля розвитку таких психічних функцій, як увага, мислення, уява та емоції [4].

При плануванні програми психологічної корекції агресивної поведінки необхідно, перш за все, ретельно проаналізувати, яку функцію вона виконує в кожній конкретній ситуації, які її пропорції серед інших проявів активності неповнолітнього та яка динаміка її виникнення.

Тактика психотерапевтичних впливів повинна будуватися залежно від природи агресивної поведінки неповнолітнього. В одному випадку слід ігнорувати агресивну тенденцію і не фіксувати на ній увагу, в другому – включити агресивну дію в контекст діяльності, надавши їй нового, соціально прийняттого сенсу, у третьому – не прийняти агресію і встановити заборону на подібні дії; в четвертому – активно підключатися до ситуації розгортання або «розтягування» агресивної дії, в основі якої ле-

жить страх, і домагатися емоційно позитивного вирішення психодрами. Тому уявляється доцільним будувати психологічну корекційну роботу за різних форм агресивної поведінки з урахуванням особистісних особливостей неповнолітніх.

Вибір стратегії психокорекційної роботи з агресивними дітьми та підлітками повинен будуватися, по-перше, виходячи з принципового взаємозв'язку внутрішньої (інтрапсихічної) і зовнішньої (психосоціальної) детермінації функціонування особистості. По-друге, враховувати закономірності процесу зміни поведінки, який включає стадії переосмислювання, обмірковування своєї поведінки, підготовку до її зміни, реалізацію і підтримання нового стилю поведінки. По-третє, психотерапевтичні дії повинні бути спрямовані на зміни у пізнавальній сфері особистості неповнолітнього через переконання, навіювання, прояснення та інтерпретацію мало усвідомлюваних переживань.

Важливу роль у визначенні шляхів корекції агресивності неповнолітніх відіграє виділення чинників, що сприяють виникненню у них агресивних реакцій. Кожний окремий прояв агресивної реакції обумовлений, як правило, складною взаємодією біологічних, фізіологічних, психологічних та соціальних детермінант, при цьому значну роль у зародженні і формуванні готовності до агресії, а також у її реалізації відіграють ситуативні фактори.

Провідними чинниками, що сприяють виникненню агресивних реакцій у неповнолітніх є: характеристики спрямованості та самосвідомості особистості (низький рівень сформованості моральних уявлень, неадекватні самооцінка і рівень домагань), індивідуально-психологічні (емоційна нестабільність, високий рівень особистісної тривожності, низький рівень розвитку інтелекту, несформованість навичок самоконтролю поведінки та функцій прогнозування її наслідків) та соціально-психологічні (статус підлітка у колективі однолітків, низький рівень соціальної адаптації, несприятливий емоційний мікроклімат в сім'ї, характер і система виховання, вплив засобів масової інформації та комп'ютерних ігор тощо) передумови функціонування особистості, які можна об'єднати у відповідний симптомокомплекс особливостей неповнолітніх, схильних до агресивних реакцій.

На нашу думку, головними завданнями роботи, спрямованої на профілактику та зниження агресії, є:

1. Навчання неповнолітніх соціально прийнятним способам вираження гніву та прояву реакцій на негативну ситуацію в цілому.

2. Навчання неповнолітніх навичкам самоконтролю і управління власним гнівом (навичкам саморегуляції).

3. Формування у неповнолітніх конструктивних форм поведінки та основ комунікації у проблемній ситуації.

4. Усунення надмірного емоційного напруження й особистісної тривожності неповнолітніх за допомогою використання техніки релаксації.

5. Розвиток позитивної самооцінки неповнолітніх.

6. Формування здатності усвідомлення власного емоційного світу та почуттів інших людей, розвиток емпатії.

Складання та реалізація психокорекційних програм повинні спиратися в кожному конкретному випадку на ту чи іншу теоретичну модель, власну концепцію психолога, враховувати особливості групи та її учасників тощо. Зокрема, в якості основи може бути запропонована програма комплексної корекції агресивності, що включає два блоки: «Тренінг ефективності батьків», «Психокорекційний тренінг підліткової агресивності».

1-й блок. Програма для батьків неповнолітніх з порушеннями поведінки, що спрямована на створення психологічних умов для подолання батьківських обмежень і набуття досвіду позитивної взаємодії з власними дітьми за допомогою практичного тренування комунікативних навичок та зміни стилю сімейного виховання задля створення обстановки, що сприяє корекції поведінки агресивних неповнолітніх. Агресивні діти – категорія, яка найбільше засуджується дорослими. Жодна інша поведінка так не дратує дорослих і не дезадаптує самих дітей. Нерозуміння і незнання причин агресивної поведінки призводить до того, що такі діти викликають у дорослих неприховану неприязнь і неприйняття в цілому, а у крайніх випадках – прояви агресії у відповідь, навіть з боку спеціалістів. Тренінг має на меті інформування батьків про індивідуально-психологічні особливості особистості підлітка з агресивною поведінкою та навчання ефективним способам взаємодії з ними. У процесі роботи вирішуються наступні завдання: розпізнання та ідентифікація власних негативних емоційних станів, що виникають при спілкуванні з агресивними підлітками; навчання цілеспрямованим способам відображення негативних емоцій і прийомам регуляції психічної рівноваги; зняття особистісної скутості та обмежень; переосмислення власної позиції у виконанні соціальної ролі батьків; розвиток взаєморозуміння між батьками і дітьми та формування взаємоповаги до прав і потреб один одного; зниження тривожності й набуття впевненості в собі; формування

готовності обговорювати з дітьми всі спірні й конфліктні ситуації в сім'ї тощо.

Корекційна програма для батьків складається з 5 занять та має наступну структуру:

Заняття 1. «Вступ. Знайомство».

Завданнями цього заняття є:

- знайомство учасників тренінгової групи;
- засвоєння правил групової взаємодії;
- налаштування на взаємодію в одному ритмі;
- визначення кола проблем у взаємодії з підлітками.

Вправи: «Привітання», «Ім'я моєї дитини», «Стилі виховання», «Прокурор та адвокат», «Реальність та упередження» («Позитивні наміри дитини у фокусі уваги дорослих»), «Рефлексія».

Заняття 2. «Конструктивне спілкування».

Завданнями цього заняття є:

навчання прийомам ефективної взаємодії з підлітками; оволодіння мовою «Я-висловів» («Я-повідомлень»); усвідомлення почуттів, що виникають при розгортанні конфлікту із неповнолітнім.

На занятті виконувалися наступні вправи: «Привітання», ««Так» і «ні»», «Я-вислови» («Я-повідомлення»), «Асоціації», «Рефлексія».

Заняття 3. «Активне слухання».

Завданнями цього заняття є:

- розвиток навичок «активного слухання»,
- формування вміння вербалізувати почуття.

Вправи: «Привітання», «Активне слухання», «Прийом парфраз», «Почуй мої почуття», «Робота з картками» («Ситуації»), «Рефлексія».

Заняття 4. «Саморегуляція».

Завданнями цього заняття є:

- формування навички усвідомлення власних почуттів;
- навчання прийомам саморегуляції емоційного стану, зняття напруження й відновлення гармонічного стану.

Вправи: «Привітання», «Сад моєї душі», «Прогресивна м'язова релаксація із застосуванням глибокого дихання», «Продуктивне хвилювання», «Приборкання гніву», «Рефлексія».

Заняття 5. «Правила взаємодії у сім'ї».

Завданнями цього заняття є:

- заохочення прагнення до формування позитивних установок у взаємодії з неповнолітнім;
- навчання рівноправним відносинам із неповнолітнім;

- формування адекватної самооцінки у ролі батьків;
- встановлення правил взаємодії з підлітками та меж дозволеного.

Вправи: «Привітання», «Я гарний батько (мати) тому що...», «Батьки – теж люди», «Встановлення меж дозволеного», «Рефлексія».

2-й блок. Корекційний блок для агресивних неповнолітніх являє собою психологічний тренінг інтегрального типу з елементами різних психотерапевтичних технік. Його метою є навчання неповнолітніх пошуку альтернативних (соціально-прийнятних) способів задоволення потреб та набуття навичок конструктивної взаємодії з оточуючими.

Завдання, поставлені перед психокорекційною програмою, вирішуються за допомогою бесід, рольового програвання ситуацій, виконання вправ на самопізнання і самовиховання, етюдів, пантоміми, образотворчої діяльності, фізичних вправ, рухливих ігор, психогімнастики й ауторелаксації.

Корекційна програма складається з 12 занять та має наступну структуру:

Діагностичний блок (3 заняття).

Завданнями цього блоку є:

- знайомство (згуртування) учасників тренінгової групи,
- засвоєння правил групової взаємодії,
- вирівнювання стану учасників групи (мобілізація або розслаблення),
- налаштування на взаємодію в одному ритмі.

Під час першого етапу тренінгу відбувається, з одного боку, адаптація учасників до умов роботи групи, а з другого – діагностується рівень самооцінки неповнолітніх, адекватність їх домагань, бар'єри у спілкуванні, характер та ієрархія взаємовідносин у групі, прояви неадекватних компенсаторних засобів поведінки тощо.

Заняття 1. «Знайомство». Вправи: «Привітання», «Презентація імені», «Вироблення правил групової взаємодії», «Снігова куля», «Алфавіт», «Краш-бум-бенг», «Що ти робиш?», «Рефлексія».

Заняття 2. «Самооцінка рис характеру. Самопрезентація». Вправи: «Привітання», «Об'ява», «Ніхто не знає, що я...» («Я ніколи не...»), «Мені приємно, коли...», «Мої сильні та слабкі сторони», «Я – вітер», «Рефлексія».

Заняття 3. «Єдність групи». Вправи: «Привітання», «Гіпнотичні руки (Дзеркало)», «Шосте чуття», «Головом'яч», «Груповий портрет», «Транспорт», «Острів», «Рефлексія».

Реконструктивно-формульвальний блок (7 занять).

У ході другого етапу тренінгу неповнолітні навчаються усвідомлювати й долати негативні риси свого характеру; набувати позитивних рис і розвивати їх; навчаються адекватному самоприйняттю за допомогою негативного й позитивного зворотного зв'язку; вмінню оцінювати свій емоційний стан і стани інших людей та відповідно до цього здійснювати контроль власної поведінки; опановують методи ауторелаксації й саморегуляції.

Заняття 4. «Відреагування гнівом». Завдання: спонукання неповнолітніх до відреагування гнівом у вигляді нанесення ударів у подушку або боксерську грушу; тупотіння ногами; голосних криків із використанням «склянки для криків» або «труби», зробленої з ватману; жмакання й розривання паперу тощо. Вправи: «Привітання», «Музика куль», «Битви на кулях», «Дзвінка куля», «Рефлексія».

Заняття 5. «Семіотика гніву». Завдання: навчання неповнолітніх вербалізації почуття гніву, його художньому зображенню, навчання сприймати гнів через сенсорні канали. Вправи: «Листи гніву», «Скульптури», «Пластичне зображення гніву», «Малюнок гніву», «Галерея негативних портретів», «Який гнів на смак, дотик тощо», «Рефлексія».

Заняття 6. «Саморегуляція». Завдання: навчання неповнолітніх навичкам саморегуляції (встановлення та закріплення у рольовій грі правил взаємодії, виконання) Вправи: «Привітання», «Правила конфліктної взаємодії», «Дротяна людина», «Скульптура настрою (стану)», «Скільки ти важиш», «Музичні імпровізації», «Обладунки (костюм)», «Перекличка», «Рефлексія».

Заняття 7. «Ефективна комунікація». Завдання: формування у неповнолітніх конструктивних форм поведінки та навчання ефективній комунікації у проблемних ситуаціях. Вправи: «Привітання», «Симфонія конфлікту», «Єдиний ритм», «Розминки з кулями», «Робота з картинками», «Блокнотик самоспостереження», «Карта поведінки», «Корабель серед скель», «Рефлексія».

Заняття 8. «Зняття напруження». Завдання: усунення надмірного емоційного напруження й особистісної тривожності неповнолітніх за допомогою використання техніки релаксації. Вправи: «Привітання», «Дротяна розминка», «Снігова баба», «Апельсин (лимон)», «Зсунь камінь», «Черепашка», «Розслаблення у позі морської зірки», «М'язова релаксація із використанням глибокого дихання», «Рефлексія».

Заняття 9. «Позитивна самооцінка». Завдання: розвиток позитивної самооцінки неповнолітніх. Вправи: «Привітання»,

«Реконструкція позитивного образу через дитячі спогади», «Самоцінність», «Мені в тобі подобається», «Скарбничка гарних вчинків», «Зошит моїх досягнень», «Рефлексія».

Заняття 10. «Усвідомлення емоцій». Завдання: формування здатності усвідомлення власного емоційного світу та почуттів інших людей, розвиток емпатії. Вправи: «Привітання», «Як зробити підлітка агресивним», «Ставлення до світу», «Голосно й тихо», «Пара протилежностей», «Робота з фотокартками», «Погляд на світ (Фоторепортаж)», «Метафоричний автопортрет», «Галерея образів», «Символічне зображення емоцій (ігри з картками)», «Танці-протилежності», «Я сумний (радісний), коли..», «Рольова гра, в якій агресор відіграє роль жертви», «Рефлексія».

Закріплюючий блок (2 заняття).

Завданнями даного блоку є:

- закріплення набутих у процесі тренінгу навичок;
- оцінка рівня емпатії у спілкуванні;
- діагностика ступеня сформованості навичок самоконтролю;
- порівняльний аналіз характеру внутрішньогрупової взаємодії у тренінговій групі.

Завдання даного етапу тренінгу вирішуються частково за допомогою вже знайомих учасникам вправ, що дозволяє оцінити ефективність програми через порівняння початкових та кінцевих результатів і нових вправ, зокрема тощо, які продемонструють міцність засвоєних навичок та готовність неповнолітніх застосовувати їх у незнайомих ситуаціях.

Заняття 11. «У світі людей». Вправи: «Привітання», «Гіпнотичні руки (Дзеркало)», «Шосте чуття», «Стосунки», «Вінні-Пух та всі, всі, всі», «Рефлексія».

Заняття 12. «Фінал». Вправи: «Привітання», «Транспорт», «Музика куль -2», «Якби я був...», «Стонога», «Карнавал звірів», «Рефлексія», «Вогник по колу».

Важливим результатом даного етапу тренінгу є засвоєння та закріплення конструктивних форм поведінки неповнолітніх, подолання бар'єрів у спілкуванні, й саморегуляції свого емоційного стану. Психолог повинен контролювати процес засвоєння даних прийомів учасниками тренінгу та спонукати до їх застосування у повсякденному житті. Робота в групі, при цьому, дає можливість психологу вести спостереження за особливостями поведінки учасників, врахувати їх індивідуальні потреби, здійснювати корекцію в рамках соціальної групи, де відбувається їх спілкування з однолітками.

В процесі підготовки тренінгу психологу необхідно дотримуватись таких правил:

1. Під час формування тренінгових груп необхідно враховувати особливості агресивної мотивації неповнолітніх (зокрема, ігрові ситуації для неповнолітніх з демонстративним типом агресивної поведінки повинні містити завдання, спрямовані на адекватне засвоєння статево-вікових ролей та формування потреби у підвищенні рівня соціальної активності; при взаємодії з неповнолітніми, яким притаманний епізодичний характер агресивної поведінки, бажано підбирати завдання, спрямовані на усвідомлення власної індивідуальності, підвищення адекватності самооцінки, осмислення стереотипів агресивної поведінки тощо).

2. В цілому, завдання тренінгу мають бути спрямовані на розвиток навичок соціальної взаємодії та раціонального сприймання подій.

3. Завдання тренінгу повинні активізувати через систему відносин особистості формування соціально-психологічних особливостей поведінки неповнолітніх, таких як позитивне сприймання себе та інших, емоційну стійкість, нонконформізм, впевненість у власних силах.

4. У процесі виконання завдань тренінгу неповнолітні мають набувати умінь щиро виявляти свої почуття й приймати рішення, усвідомлювати актуальні потреби та вибирати адекватні способи вирішення протиріч.

5. Під час корекції агресивної поведінки у неповнолітніх мають бути сформовані такі навички та вміння: чітко заявляти про свої бажання та потреби, протистояти маніпуляціям опонента, визнавати і поважати права й справедливі вимоги інших, вміння позитивно ставитися до партнера та поважати себе.

6. Незалежно від того, чи вдається учаснику ігрової ситуації досягти поставленої тренером мети, слід пам'ятати, що у будь-якому разі неповнолітній отримує чуттєвий досвід поводження у тотожній проблемній ситуації. При усвідомленні такого досвіду у неповнолітнього будуть розвиватися нові патерни поведінки.

Критерієм ефективності проведення тренінгу є зниження проявів агресії у поведінці неповнолітніх, оптимізація стосунків з оточенням і розвиток адекватного ставлення до себе.

Список використаних джерел

1. Можайкіна О.С. Формування особистості неповнолітнього в контексті запобігання протиправної поведінки / О.С. Мо-

- жайкіна // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Зб. наук. праць / Рівнен. держ. пед. ун.-т. – Рівне, 2003. – Вип. 26. – С. 149–152.
2. Выготский Л. С. Диагностика развития и педологическая клиника трудного детства / Л. С. Выготский // Собр. соч. : в 6 т. – М., 1984. – Т. 5. – 321 с.
 3. Благута Р.І. Профілактика делінквентності неповнолітніх: психолого-правові аспекти: монографія / Р.І. Благута. – Львів: ЛьвДУВС, 2008. – 176 с.
 4. Бреслав Г.Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: Учебное пособие для специалистов и дилетантов. – СПб.: Речь, 2006.

The article deals with patterns of psychological prevention of aggressive behavior among the minors. The analysis is given to the specifics of forming constructive behavioral responses in problem situations and awareness of their own emotional world, and feelings of others, developing empathy. The program of correcting the aggressive behavior among minors is proposed.

Keywords: aggressive behavior, psychological prevention, correction, training.

Отримано: 1.10.2012 р.

УДК 159.922.1

О.І.Морозова-Ларіна

ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Стаття присвячена аналізу соціокультурних детермінант, їх ролі та значенню у формуванні гендерної ідентичності. Формування статевих відмінностей визначається впливом соціокультурного середовища і є результатом прийняття особистістю системи певних соціальних цінностей, пропонованих соціумом чоловічій та жіночій статям. Статеворольова соціалізація виступає як процес засвоєння соціокультурних факторів і зумовлює більшість набутих особливостей статево-рольової поведінки індивідів. У статті особлива увага приділяється питанню гендерної ідентичності підлітків.

Ключові слова: гендерна ідентичність, гендерні стереотипи, статево-рольова соціалізація.